

ПИВОВАРОВ В. В.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

КРЯЧКО Л. Ю.,

студентка V курсу
(Інститут прокуратури та кримінальної
юстиції Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.9

ДО ПИТАННЯ СУЧАСНОГО РЕЦИДИВИЗМУ ДЕСТРУКТИВНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена питанням кримінологічної характеристики і детермінації рецидивізму деструктивної спрямованості. Ця проблема досліджується із позицій кримінологічного уявлення про рецидив злочину. Визначено актуальні детермінанти соціальної деструктивності у сучасному суспільстві.

Ключові слова: кримінологічний рецидив, деструктивний рецидивізм, деструктивна поведінка.

Статья посвящена вопросам криминологической характеристики и детерминации рецидивизма деструктивной направленности. Эта проблема исследуется с позиций криминологического представления о рецидиве преступления. Определены актуальные детерминанты социальной деструктивности в современном обществе.

Ключевые слова: криминологический рецидив, деструктивный рецидивизм, деструктивное поведение.

Article is devoted to criminological characteristics and determination of recidivism destructive orientation. This problem is investigated from the standpoint of criminological notion of recidivism. Identified current determinants of social destructiveness in contemporary society.

Key words: criminological recidivism, recidivism destructive, destructive behavior.

Вступ. Глибокі соціальні зміни, які відбуваються у світі на початку XXI сторіччя, змушують по-новому дивитись на низку негативних суспільно-психологічних феноменів. Одним із таких неординарних явищ є деструктивна діяльність людини. Руйнівна сторона людської природи особливо яскраво і систематично проявилась у попередньому XX сторіччі: масові «безмотивні» вбивства у громадських місцях, численні революції, локальні війни, терористичні акти. Засоби масової інформації щоденно повідомляють про насильницькі злочини у всіх країнах світу. Покликані сприяти зниженню систематичної деструктивності моральні, релігійні та правові норми не в змозі повністю запобігти її проявам в суспільстві. Підвищення комфорту існування членів техногенного суспільства також не приводить до зменшення повторюваності (рецидиву) деструктивних явищ. Причому вони проявляються не тільки у ставленні громадян один до одного – навіть навколишнє природне середовище, пам'ятники культури, найпростіші побутові предмети піддаються руйнуванню. З огляду на сучасний рівень розвитку технологій деструктивна діяльність у наш час становить реальну загрозу не тільки для окремих соціальних груп, а й для всього людства, спрямованого по шляху техногенного розвитку.

Значний внесок у розробку питань кримінологічного рецидиву зробили, зокрема, такі фахівці, як В.С. Батиргарєєва, М.Г. Вербенський, В.В. Голіна, Б.М. Головкін, І.М. Даньшин, А. І. Долгова, А.П. Закалюк, А.Ф. Зелінський та інші. Зокрема, беремо до уваги праці, в яких висвітлено поняття деструктивної діяльності людини, таких вітчизняних і зарубіжних науковців, як О.М. Бандурка, І.В. Лисак, Е. Фромм та ін. Водночас подальша технологізація сучасного світу, крім виразного покращення споживчої якості існування, таїть у собі приховані загрози, серед яких – поширення масової,

повторюваної, стереотипної людської деструктивності. Вона знаходить свій прояв і реалізацію у вчиненні рецидивних злочинів деструктивного напрямку, які в науці кримінології досліджені недостатньо.

Постановка завдання. Метою статті є з'ясування факторів генезису, показників рівня, структури, динаміки та найбільш вагомих детермінант сучасної рецидивної злочинності деструктивної спрямованості в Україні, а також окреслення основних напрямів протидії їй.

Результати дослідження. Варто визнати, що сьогодні явище деструктивної, повторюваної (рецидивної) діяльності людини недостатньо досліджене як у науці кримінології, так і в суміжних суспільних науках. Терміни «деструкція», «деструктивна діяльність» відсутні в більшості словників, а якщо і трапляються, то їх трактування закінчується простим перекладом слова. Так, наприклад, у «Великому енциклопедичному словнику» деструкція трактується як «порушення, руйнування нормальної структури будь-чого» [1, с. 345]. У «Новітньому словнику іншомовних слів та висловів» зазначається, що деструкція – це «руйнування, порушення правильного, нормального функціонування будь-чого», а під деструктивністю розуміється «руйнування; прагнення до псування» [2, с. 271–272].

Питаннями поглибленого дослідження деструктивності займався всесвітньо відомий американський вчений, соціолог і філософ Еріх Фромм. Він приділяє їй достатньо уваги не тільки у праці «Втеча від свободи», але й присвячує даному феномену окрему працю під назвою «Анатомія людської деструктивності». Е. Фромм – прихильник соціокультурної детермінації деструктивності, яка, на його думку, є одним із різновидів агресії. У стислому вигляді позиція Е. Фромма полягає у такому. Науковець вирізняв доброякісну та злорякісну агресію. У рамках першої автор виокремлював псевдо-агресію (у тому числі необережні вбивства чи поранення) та оборонну агресію (у тому числі для захисту свободи особистості та суспільства, свого тіла, своїх потреб, думок, почуттів). Доброякісну агресію Е. Фромм визначав як біологічно адаптовану. Він зазначав, що цей вид агресії – реакція на загрозу інтересам індивіда. Доброякісна агресія закладена у філогенезі, властива тваринам і людям, носить так званий «вибуховий характер», виникає раптово, як реакція на загрозу. На відміну від доброякісної, злорякісна агресія – власне деструктивність – біологічно неадаптована, вона не закладена у філогенезі, належить винятково людині, не потрібна для фізіологічного виживання. Навіть навпаки, деструктивність приносить біологічну шкоду та соціальну розруху. Головні її прояви – вбивство та жорстокі понівечення – не мають ніякої мети, окрім отримання задоволення [3].

Досліджуючи проблему агресивності, кримінолог Б.М. Головін зазначає, що, хоча агресивність являє собою відносно стійку схильність, її постійність та ступінь вираження залежать від особистісних характеристик індивіда (які визначають підстави, що викликають відразу чи гнів) та від того, які інші копінг-стратегії доступні йому в конфліктних ситуаціях. Традиційно припускається, що особам, схильним до насильства, не вистачає інтерналізованих засобів контролю. У психодинамічній теорії і в ранніх теоріях навчання вважалося, що існують індивідуальні відмінності в набутті емоційних гальмівних механізмів, які стримують агресивну поведінку, таких як тривога, вина, емпатія і фрустраційна толерантність. [4, с. 84]. Також і сам Е. Фромм зазначав, що вирізняється і раптова деструктивність – прояв так званих дримаючих руйнівних імпульсів, які активізуються у непередбачуваних обставинах (наприклад, деструктивність через помсту), та деструктивність, пов'язана зі структурою характеру, яка присутня конкретному індивіду в прихованій чи явній формі завжди (садизм). До основних причин деструктивності Е. Фромм відносив відсутність можливостей для творчої самореалізації, нарцисизм, відчуття ізоляваності та «нікчемності». Зростання деструктивності спостерігається у зв'язку з розповсюдженням свободи, яка не тільки несе позитивні зміни, а й приводить до втрати почуття безпеки та належності до соціуму. Свободу супроводжують почуття самотності та власної нікчемності. Одним зі способів «втечі від свободи» є деструктивність. Йдучи за цією тенденцією, людина намагається подолати почуття неповноцінності, знищуючи чи підкоряючи інших [3, с. 12–17].

Попри безсумнівну наукову цінність концепції Е. Фромма, з позиції кримінологічної науки вона має низку істотних наукових недомовок і пробілів. Так, Е. Фромм чітко окреслив, що агресія, яка виникла для захисту своїх життєвих інтересів, не є злорякісною. Однак поза увагою залишилось питання: як окреслити і чітко визначити коло життєвих інтересів людини? Погодимось із науковцем І.В. Лисаком, що сфера таких інтересів у людини має великий діапазон (наприклад, потреба в захищеності, прагнення належності до соціальних груп, досягнення високої самооцінки, потреба поваги з боку оточення), тож запропонована Е. Фроммом схема поділу агресії на доброякісну і злорякісну не може бути використана. Варто звернути увагу на те, що досить часто деструктивні дії відбуваються, коли об'єктивно ніякої загрози соціально схвалюваним інтересам людини немає, але для суб'єкта ця загроза – реальність. Крім того, Е. Фромм значну увагу приділяв доволі хворобливим і сумнівним формам деструктивності, таким як садизм та некрофілія, залишаючи без уваги соціальні форми – аутодеструкцію, вандалізм, тероризм та інші її прояви [5, с. 6–7].

Проблема агресивної поведінки людини виявилась актуальною для кримінологічних і соціологічних досліджень ХХ сторіччя. Зокрема, Ю.М. Антонян у своєму дослідженні виокремлює три

компоненти агресії: конструктивний, деструктивний та дефіцитарний. Він вказує на те, що у деструктивній агресії активність індивіда деформована, тому його діяльність носить руйнівний характер відносно оточення, в такого суб'єкта може формуватися садистський чи авторитарний характер [6, с. 9]. Соціолог О.С. Осипова дещо під іншим кутом розрізняє два види девіантної поведінки: свідомого та руйнівного напрямку. Девіантна поведінка деструктивного напрямку – здійснення людиною чи групою людей соціальних дій, відхилених від домінуючих у соціумі соціокультурних очікувань та норм, загальноприйнятих правил виконання соціальних ролей, які несуть у собі затримку темпів розвитку суспільства: руйнування енергетичного потенціалу окремих особистостей та суспільства загалом. Вона вказує на зв'язок девіантної поведінки з ризиком, а також на те, що девіантна поведінка сприяє самоактуалізації, самореалізації та самоствердженню особистості [7, с. 107108]. Інші ж автори, аналізуючи деструктивну поведінку, підходять до питань більш масштабно і поділяють її на дві великі групи: нестандартну поведінку та власне деструктивну поведінку. Типологія деструктивної поведінки у такому підході вибудовується у відповідності до її цілей. В одному разі це внутрішньодеструктивні цілі, спрямовані на порушення соціальних норм (правових, морально-етичних, культурних) та, відповідно, зовнішньодеструктивну поведінку. У другому – внутрішньодеструктивні цілі, спрямовані на дезінтеграцію самої особистості, її регрес [8, с. 36–37]. Проявами зовнішньої деструкції можна вважати знищення іншої людини (вбивство), руйнування її особистості; руйнування соціуму, суспільних відносин (війна, терористичний акт, бандитизм, масові заворушення, хуліганство); руйнування цінних предметів (вандалізм); руйнування природного середовища (екологічний тероризм, екоцид). До проявів деструктивної поведінки, спрямованої всередину, або аутодеструкції, відносять будь-яке зловживання психічно активними речовинами, суїцид, залежності патологічні нехімічні (інтернет-адикція, гемблінг тощо). А звертаючись до традиційного кримінологічного поняття мотиваційної сфери, кримінолог В.В. Голіна підсумовує, що на мотиваційну сферу саме деструктивної поведінки впливають когнітивний і вольовий елементи вибору варіантів поведінки, які людина напрацьовує у процесах індивідуалізації і соціалізації [9, с. 171]. Сучасна кримінологія звертає особливу увагу на зовнішні гострі суспільні процеси, які, безсумнівно, впливають на деструктивність індивіда. Так, кримінолог В.В. Пивоваров наголошує на історичному підтвердженні висновків вчених періоду XIX – XX століть (Г. Лебон, Ч. Ломброзо, В. Лунєєв, Д. Ольшанський, П. Сорокін, Г. Тард та ін.) щодо безсумнівної криміналізуючої ролі війн і революцій [10, с. 143–144]. Справді, у подібні моменти поширюється «пандемія» особливої жаги ненависті, якийсь особливий «голод», гоніння проти всіх і вся, від співвітчизників до неживих предметів. Отже, загострення суспільно-політичних ситуацій варто розглядати як один із головних чинників ескалації масової стереотипізованої деструктивної поведінки.

Розглядаючи окремо рецидивний аспект деструктивної людської діяльності, зазначимо таке. «Рецидивна злочинність» є кримінологічним поняттям, яке тісно пов'язане, але не тотожне кримінально-правовому поняттю «рецидив злочину». Так, для прикладу, серед кримінологів доволі поширена думка, що рецидивом злочину слід вважати не будь-яке повторне вчинення злочину навіть після засудження, а тільки таке, яке свідчить про наявність у особи сталої антисуспільної установки. Тобто існує думка щодо окреслення типу особи злочинця-рецидивіста – небезпечного, жорстокого, зі сталою антисуспільною орієнтацією, для якого вчинення нового злочину є продовженням злочинної діяльності. Водночас у більшості наукових праць рецидивна злочинність розглядається формалізовано та помірковано і визначається як специфічна частина загальної злочинності, що становить собою сукупність повторно вчинених злочинів злочинцями, які раніше вже здійснили кримінальне посягання на конкретній території і за певний час [11, с.148–149].

Статистичні джерела Генеральної прокуратури України дають можливість проаналізувати деякі показники злочинів, учинених із проявом деструктивної поведінки, а також простежити відсоток рецидиву вчинених злочинів у розрізі розділів Кримінального кодексу України (далі – КК України). Відповідно, злочини проти громадської безпеки (Розділ IX КК України), злочини проти громадського порядку та моральності (Розділ XII КК України) та злочини проти довкілля (Розділ VII КК України) за період 2013–2015 рр. демонструють такі показники. Так, у 2013 р. вчинено 6097 злочинів проти громадської безпеки, 2111 з яких – особами, які раніше вже вчиняли кримінальне правопорушення¹ (34%); 5538 злочинів проти громадського порядку та моральності, 1247 з яких рецидивні (23%); 1161 злочинів проти довкілля, 162 з яких рецидивні (14%). За даними 2014 р. маємо такі відомості: 5170 злочинів проти громадської безпеки, 2028 з яких рецидивні (39%); 4401 злочин проти громадського порядку та моральності, 1237 з яких рецидивні (28%); 939 злочинів проти довкілля, 107 з яких рецидивні (11%). У дослідженні показників 2015 р. отримуємо такі результати: 4499 злочинів проти громадської безпеки, 1537 з яких рецидивні (34%); 4309 злочинів проти громадського порядку та моральності, 1221 з яких рецидивні (28%); 770 злочинів проти довкілля, 99 з яких рецидивні (13%) [12].

¹ Надалі для скорочення будемо називати показник повторності злочинів «рецидивним» (авт.)

Отже, у 2013 р. відсоток рецидиву у злочинах проти громадської безпеки був найнижчим, а в 2014 р. досяг максимального значення. Що стосується злочинів проти громадського порядку та моральності, то в 2013 р. теж простежується менший показник рецидиву злочину, ніж у 2014–2015 рр. А ось для злочинів проти довкілля, навпаки, характерний найвищий показник рецидиву в 2013 р.; найнижчий показник зафіксовано в 2014 р. із тенденцією неістотного зростання в 2015 р. Таким чином, доходимо висновку, що виразне зростання рецидиву спостерігається саме в сегментах злочинів деструктивної спрямованості, а в психологічно нейтральних злочинах (для порівняння нами обрані злочини проти довкілля) тренд рецидиву наближений до нульового. Відсоток рецидиву демонструє стає зростання в середньому на 3–5% у злочинах деструктивного характеру, що свідчить про підтримання детермінант їх рецидиву.

Самі ж сучасні детермінанти (причини та умови) рецидивізму деструктивної спрямованості за родовими ознаками доцільно поділити на три групи: 1) детермінанти, пов'язані з першою судимістю, першим вчиненням злочину особою; 2) детермінанти, зумовлені процесом відбування покарання, особливо покарання шляхом позбавлення волі; 3) детермінанти, які впливають на постпенітенціарну адаптацію. Їх значення в контексті проблеми різне, але вплив на деструкцію поведінки – синергетичний.

Відтак детермінанти, пов'язані з першим засудженням, першим вчиненням злочину, є загальними щодо первинних і повторно вчинених злочинів. Соціально-економічні та політичні обставини у країні, особливості сімейного виховання, вплив несприятливого найближчого оточення і засобів масової інформації, генетичні передумови становлення особи (схильності, темперамент, інтелект, спадкові соматичні і психічні хвороби, акцентуації та ін.), конкретні життєві ситуації, які вбирають у себе в певний час різні криміногенні явища – все це формує особистість із системою настанов і особливостями характеру. Разом із тим істотне значення для рецидиву злочинів має факт продовження перебування особи у криміногенному середовищі або повернення до нього після відбуття покарання чи умовно-дострокового звільнення. Поновлення старих зв'язків, криміногенне оточення, спілкування з особами з недавнім кримінальним минулим, встановлення нових, провокуючих на злочин контактів, обов'язки перед злочинним світом сприяють створенню злочинних угруповань і вчиненню ще більш тяжких злочинів. За вибічковими даними близько 70% осіб, які відбули покарання, знову потрапляють у те соціальне оточення, яке раніше негативно вплинуло на них. До речі, вони й самі шукають і знаходять таке спілкування [13, с. 5]. Вплив на рецидив злочинів другої групи детермінант, пов'язаних із негативними явищами у процесі відбування покарання у виді позбавлення волі, відомий і добре досліджений. Позбавлення волі характеризується моральними, психологічними та матеріальними збитками для засуджених, внаслідок чого принижується його соціальна цінність і підвищується відчуженість особи від суспільства. Складна і неадекватна психологічна перебудова стосується переважної більшості засуджених. Практично кожний другий засуджений має різні за походженням, але пов'язані з місцями позбавлення волі психічні відхилення. У місцях позбавлення волі перебувають переважно працездатні люди молодого віку – вік 47,3% засуджених не перевищує 30 років. Понад 35% тих, хто звільняється, потребують спеціального психологічного чи психіатричного втручання для відновлення пристосувальних механізмів, які ослаблені чи зруйновані. За відсутності такої допомоги вони поповнюють ряди рецидивістів. Третя група детермінант рецидивної злочинності залежить від попередніх груп причин і умов і безпосередньо впливає зі складної для вирішення проблеми соціальної адаптації осіб, які відбули покарання, розв'язання питань їх працевлаштування, побуту, реабілітації, контролю. Головна мета соціальної адаптації – ресоціалізація особи. Під ресоціалізацією розуміється процес виправлення засуджених, формування у них законслухняної поведінки, стимулювання особи на вироблення таких життєвих настанов, які відповідають соціальним нормам. Цей процес ще при виконанні покарання мав багато недоліків і негативних наслідків. Істотні недоліки притаманні йому і після звільнення засудженого з місць позбавлення волі. Практика свідчить, що десоціалізована особа майже не піддається ресоціалізації. Як показують спеціальні дослідження, дець близько 60% звільнених із місць позбавлення волі не змогли і не забажали адаптуватися до трудових колективів [14, с. 189–192].

Вважаємо, що саме третя група детермінант у контексті рецидивізму деструктивної спрямованості найбільш актуалізована і впливова в реаліях українського суспільства. До традиційних чинників психосоматичного генезису, втрати сім'ї, колективу, суспільної стигматизації, про що зазначалось вище, додаються серйозні чинники сучасного техногенного суспільства: внутрішньодержавні суспільно-політичні і фінансові струси, стрімка технологізація буття і віртуалізація спілкування, зміни на ринку праці, поглиблення майнового і ментального розшарування суспільства тощо. Ці ризики, на жаль, є загальносвітовою тенденцією, але в сучасній Україні проявляються вкрай гостро. Практично сьогодні існує реальна загроза для людини, яка провела в ізоляції 5–7 років, потрапити у справжній вихор протестних настроїв різного забарвлення, явних і завуальованих закликів до агресії як способу самовираження, нав'язування психології споживання, ревізії сімейних цінностей. Такі негативні психологічні «фони» прості за своєю природою і, головне, зрозумілі для вчорашнього ув'язненого.

Крокуючи шляхом найменшого опору, поверхневого некритичного сприйняття нових явищ, людина може не помітити суспільного позитиву у цьому «вихорі перемін» і легко помилитися у виборі своєї ролі у стрімкому бутті. Особистість легко набуває стереотипу звичної деструктивної поведінки, яка помилково сприймається нею як суспільно нормальна, та швидко опиняється у лавах рецидивістів агресивно-деструктивної спрямованості.

Висновки. Рецидивна злочинність деструктивної спрямованості – складне і багатоаспектне суспільне явище сучасного техногенного суспільства, котре, з одного боку, природно притаманне людському суспільству як структурний елемент злочинності взагалі, однак з іншого – має свої закономірності й окремий детермінаційний комплекс, сформований сучасним етапом розвитку людства. Максимум очікуваного ефекту у протидії їй – зниження позитивного тренду, утримання на рівні прогнозованої безпеки, забезпечення державного контролю і контролю громадянського суспільства. Проблема деструктивного рецидивізму потребує глибокого і міждисциплінарного підходу, насамперед – комплексного кримінологічного дослідження. Основна ідея протидії рецидивній злочинності полягає в орієнтації суспільства на сприйняття проблеми та необхідність довгострокової, послідовної, комплексної боротьби з нею.

Список використаних джерел:

1. Большой энциклопедический словарь /гл. ред. А.М. Прохоров/ – М. : Советская энциклопедия, 1993. А – Я. – 1632 с.
2. Новейший словарь иностранных слов и выражений. – Минск: Современный литератор, 2001. – 976 с.
3. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности: Перевод /Авт. вст. ст. П.С. Гуревич./ – М. : Республика, 1994. – 447 с.: илл. – (серия «Мыслители XX века»).
4. Головкин Б.М. Корисливі насильницькі злочинці: психічні і поведінкові розлади / Б.М. Головкин // Наука і правоохорона. – 2009. – № 4 (6). – С. 83–86.
5. Лысак И.В. Философско-антропологический анализ деструктивной деятельности современного человека / И.В. Лысак. – Ростов-на-Дону – Таганрог: Изд-во СКНЦ ВШ, Изд-во ТРТУ, 2004. – 160 с.
6. Антонян Ю.М. Психология убийства: монография / Ю.М. Антонян. – М., Юристъ, 1997. – 304 с.
7. Осипова О.С. Девиантное поведение: благо или зло? / О.С. Осипова // Социологические исследования. – 1998. – № 9. – С. 107–108.
8. Короленко Ц.П. Семь путей к катастрофе: деструктивное поведение в современном мире. / Ц.П. Короленко, Т.А. Донских. – Новосибирск: Наука: Сиб. отд-ние, 1990. – 224 с.
9. Голіна В.В. Криміногенний потенціал суспільства: поняття, зміст, форми реалізації / В.В. Голіна // Проблеми законності : акад. зб. наук. пр. / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». – Х. : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2012. – Вип. 119. – С. 166–174.
10. Пивоваров В.В. Криміногенний потенціал масових суспільних заворушень / В.В. Пивоваров, К.А. Бузова // Наук. вісник Херсонського держ.ун-ту. Серія: Юрид.науки. – 2015. – Вип. 5. – Т. 3. – С. 141–145.
11. Голіна В.В. Рецидивна злочинність в Україні: рівень, структура, динаміка // Вісн. Акад. прав. Наук України. – 1998. – № 4. – С. 147–156.
12. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень – грудень 2013 року; Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень – грудень 2014 року; Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень – грудень 2015 року. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=104402
13. Зелінський А.Ф. Детермінація злочину : навч. посіб. / А.Ф. Зелінський, Л.П. Оніка. – Х. : Укр. юрид. акад., 1994. – 50 с.
14. Голіна В.В. Рецидивна злочинність в Україні: причини та попередження /В.В. Голіна // Вісн. Акад. прав. наук України. – 1999. – № 1. – С. 187–196.

